

УДК 37.013.83:37.091.31
DOI: 10.33989/2226-4051.2021.24.255929

Олена Пехота, м. Хмельницький
ORCID: 0000-0001-9089-7138

Олена Купенко, м. Суми
ORCID: 0000-0001-9131-5179

МАЙСТЕР-КЛАС В ОСВІТІ ДОРΟΣЛИХ: ТЕХНОЛОГІЧНІСТЬ І МАЙСТЕРНІСТЬ

Розглядаються майстер-клас і фестиваль майстер-класів як форми освіти дорослих для трансформаційного навчання. Форму майстер-класу обґрунтовано як таку, сутністю якої є майстерність того, хто навчає. Форму фестивалю майстер-класів схарактеризовано як таку, що більшою мірою спирається на технологічність навчального процесу. Виділено майстер-класи технологічного рівня, які покликані допомогти в отриманні нового досвіду та в змістовному проведенні дозвілля дорослих. Виділено майстер-класи рівня майстерності, коли через саморозвиток того, хто навчає, запрошують до саморозвитку того, хто навчається. У такий спосіб реалізується парадигма педагогічної майстерності. У фестивалях майстер-класів обґрунтовано доцільність створення умов для синергії команди ведучих майстер-класів.

Ключові слова: *освіта дорослих; трансформаційне навчання; майстер-клас; фестиваль майстер-класів; модельний приклад; педагогічна майстерність; синергетична система.*

Постановка проблеми. Значна кількість теорій освіти дорослих висуває раціональність на перше місце, розглядає викладання та навчання як раціональні когнітивні процеси. З іншого боку, Дж. М. Діркс – теоретик трансформаційного навчання – підкреслює, що багато хто з нас на практиці сприймає емоційні виміри навчання як позитивний внесок або як те, що заважає. Емоційно підсилені образи, викликані через контекст освіти дорослих, дають можливість більш системно зрозуміти світ, себе, свої взаємини зі світом. Сучасні дослідження засвідчують, що уява відіграє ключову роль у поєднанні наших внутрішніх суб'єктивних переживань і зовнішнього об'єктивного змісту пізнавального досвіду. Корисною в освіті дорослих є робота з уявою, фантазією, різними формами творчої діяльності (Dirkx, 2001).

Сучасний фізик і популяризатор науки М. Кайку прогнозує: щоб досягти реального успіху людині XXI століття потрібно розвивати здібності, недоступні роботам, – креативність, уяву, ініціативу, лідерство. Суспільство поступово переходить від товарної економіки до інтелектуально-творчої (Каку, 2021).

Якщо просканувати сучасний український простір освіти дорослих, то увагу привертає культурно-навчальна форма майстер-класу. У вітчизняну соціально-педагогічну практику входить також фестиваль майстер-класів як комплексна форма освіти. Ці поняття становлять інтерес у ключі наукової дискусії щодо розкриття подальших перспектив розвитку освіти дорослих в Україні. Однак зміст понять, а також відповідні педагогічні технології потребують уточнення задля організації більш продуктивної практики освіти дорослих.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У публікаціях першої чверті XXI століття від (Dirkx, 2001) і до (Каку, 2021) йдеться про необхідність креативності, уяви, ініціативи в дорослої людини. Для розвитку відповідних якостей використовуються, зокрема, майстер-класи і фестивалі майстер-класів (Пехота, Ничкало, Купенко та ін., 2021; Рассказова, 2018). Водночас існує необхідність уточнення змісту цих понять та обґрунтування педагогічних технологій. Здійснити це дозволяють аналіз модельних прикладів (Budds & Santana, 2003; Atwood, 2021) та синергетичний аналіз педагогічних систем (Буданов, 2009; Зязюн, 2008). Основою для такого аналізу є парадигма педагогічної майстерності І. А. Зязюна (Зязюн, Крамущенко, Кривонос, Мирошник & Семиченко, 2008).

Метою статті є використання технологічного підходу для розкриття змісту понять «майстер-клас» і «фестиваль майстер-класів» як затребуваних форм освіти дорослих, із якими пов'язано очікування трансформації та виходу на нові рівні особистісного розвитку.

Методи дослідження. Для реалізації визначеної мети застосовані методи модельних прикладів, аналізу та синтезу, а також синергетичний аналіз педагогічної системи.

Метод модельних прикладів використовуємо як аналіз прикладів, які демонструють ключовий зміст певних процесів та

явищ (Morgan, 2007, с. 50).

Виклад основного матеріалу. Проаналізуємо перший модельний приклад, датований кінцем ХІХ століття. В історії фортепіанної педагогіки зафіксовані унікальні майстер-класи Ференца Ліста. Вони зазвичай проводилися в понеділок, середу та п'ятницю в музичній кімнаті його резиденції Хофгартнерей. Кількість учасників варіювалася від 4 до 40. Групу склали піаністи, але також були присутні й відомі композитори, скрипалі, віолончелісти та співаки (Budds, Santana, 2003).

У майстер-класі Ф. Ліста кожен пропонував ноти обраних композиторів. Ліст вибирав одну з партитур, власник цієї партитури сідав за фортепіано і майстер-клас відкривався. Учасник починав грати після того, як Ліст робив кілька вступних зауважень. Але Ліст міг і перервати виконавця та запропонувати продовжити іншому. Так він міг запросити кількох музикантів, а потім сам сісти за фортепіано. Зустріч, як правило, тривала 1,5–2 години. Хоча Ліст сам не обирав музичні твори, однак учасники могли порадитися з ним про те, що підготувати наступного разу. Важливим фактором навчання було різноманіття музичного репертуару (Budds, Santana, 2003).

За цим модельним прикладом виділимо таку ознаку майстер-класу, як наявність Майстра, одного з кращих у певній сфері, готового ділитися досвідом діяльності та самореалізації. Це є причиною. Що ж є наслідком? Відповідь закладена у парадигмі педагогічної майстерності І. А. Зязюна: «Розглядатимемо педагогічну майстерність як **вияв педагогом свого «Я» у професії**, як самореалізацію особистості вчителя в педагогічній діяльності, що **забезпечує саморозвиток особистості учня**» (Зязюн, Крамущенко, Кривонос, Мирошник & Семиченко, 2008, с. 25).

У сучасній реалізації, як правило, майстер-клас:

- являє собою оригінальну та продуктивну авторську технологію, методику чи метод;
- включає обговорення запропонованого авторського рішення й пошук творчого його застосування в практиці учасників;
- передбачає публічність, наявність аудиторії, яка спостерігає за процесом взаємодії ведучого і учасників майстер-класу (Пехота, Ничкало, Купенко та ін., 2021).

Неодноразово здійснювались спроби технологізації майстер-класів. Так, феномен майстер-класу досить вдало розкладено на технологічні компоненти А. В. Машуковим, зокрема виділено такі його складники:

- алгоритм – формалізація процесу авторського рішення;
- панель – складова актуалізації власних знань учасників у площині проблеми / задачі та представленого алгоритму, можливість усім бажаючим висловити свою точку зору;

- індуктор – проблемна ситуація як початок, що мотивує творчу діяльність учасників, приєднує нові знання та досвід до вже наявних;

- самоконструкція – індивідуальне створення продукту, заявленого на майстер-клас, з орієнтацією на запропонований ведучим майстер-класу алгоритм;

- соціоконструкція – комунікація, яка спрямована на підсилення результатів майстер-класу, об'єднання зусиль для виконання спільного завдання, комунікація в процесі індивідуальної роботи учасників або зіставлення, звірка, оцінка, корекція дій та результатів;

- афішування – публічне представлення результатів діяльності ведучого та учасників майстер-класу (зразків художньої творчості, текстів, малюнків, схем, проєктів, рішень, виробів та ін.), ознайомлення з ними;

- **«розрив»** як складова розуміння учасниками неповноти або невідповідності старого знання та досвіду новому, внутрішній емоційний конфлікт, що стимулює до заглиблення в проблему, до пошуку відповідей;

- рефлексія як відображення почуттів, котрі виникли в учасників під час заходу, а також матеріал для самовдосконалення того, хто навчає (Организация и проведение мастер-классов, 2007).

Проаналізований та інші варіанти технологізації вважаємо продуктивними, але не достатніми для того, щоб відбувся майстер-клас. Навіть за наявності «алгоритму» залишається відкритим питання про те, як досягти «розриву» – внутрішнього емоційного конфлікту. Саме такий «розрив» є необхідним, щоб задовольнити очікування дорослої людини щодо змін, трансформації, виходу на нові рівні особистісного розвитку.

У парадигмі педагогічної майстерності необхідною і достатньою умовою очікувань дорослої людини щодо навчання для змін розглядаємо наявність у майстер-класі особистості й досвіду Майстра. Завдяки інтернет-технологіям доступними стають майстер-класи видатних особистостей, наприклад, Маргарет Етвуд, канадської письменниці, яка в 2019 році отримала Букерівську премію й була номінанткою на Нобелівську премію з літератури.

Отже, проаналізуємо другий модельний приклад. Майстер-клас М. Етвуд із письменницької майстерності розміщено на інтернет-ресурсі masterclass.com і є доступним для всіх зацікавлених. Ось деякі найкорисніші, на наш погляд, авторські поради:

– не починайте з ідеї. У підручниках із письменницької майстерності говорять про головну ідею, але її можна зрозуміти, коли закінчив писати книгу. Починайте зі сцен, із героїв, їх голосів;

– якщо ви дійсно хочете писати, але не робите цього, то запитайте себе: чому? Ви боїтеся, що люди засудять вас? Або вас лякає, що книга буде не такою гарною, як ви її уявляли? Дайте ім'я своєму страху. І коли ви зрозуміли його причини, подумайте, як боротися зі страхом. Ви боїтеся, що хтось дізнається? – Використовуйте псевдонім. Вас тривожить, що люди будуть сміятися над вами? – Але ж ви не зобов'язані показувати свою роботу. Немає ніякого натовпу, який мріє вас засудити;

– ламайте шаблони. Історія потребує подій і героїв. Якщо все завжди ідеально, історії не вийде. Вона не почнеться, поки щось не станеться, поки якась подія не переверне життя героїв і не змусить їх рухатися. Навчайте ваших героїв говорити;

– у нас у всіх є свої культурні коди, на підставі яких ми будуємо наші історії. Це умовні «будівельні блоки», фігурки ЛЕГО, за допомогою яких ми створюємо новий світ. Для європейської цивілізації – це міфи Стародавньої Греції. Важливі також місцеві казки, історії і легенди. Біблійні сюжети є невичерпним джерелом для натхнення (Atwood, 2021).

За змістом рекомендацій постає особистість Майстра. За порадами про те, як писати, – запрошення дистанціюватися від минулого досвіду та включитися в новий. Це про зміни та саморозвиток. М. Етвуд рекомендує: «Ви розпочали історію з

найбільш симпатичного для вас героя, але щось сталося не так? Подивіться на історію інакше. Візьміть інший персонаж. Що змінилося? Чи не став сюжет кращим? Це ваша історія і ви можете змінювати її раз за разом» (Atwood, 2021). Фактично це є запрошенням на навчання для змін, яке відповідає теорії трансформаційного навчання, у тому числі й щодо включення емоційної сфери дорослої людини. Це максимум, якого можна досягти, залишаючи за людиною право прийняти чи не прийняти запрошення.

Однак реалізувати складову «розриву» в майстер-класах не завжди вдається. Ми можемо спостерігати значну кількість майстер-класів для дорослих, які не містять цього складника, але є затребуваними. Мають свою цільову аудиторію навіть текстові форми «майстер-класів» у вигляді методичних вказівок із детальними фото-ілюстраціями певних процесів на інтернет-сайтах, наприклад, із тематики хенд-мейд чи кулінарії. Іноді в таких матеріалах автори навіть не використовують текст, натомість містять багато фото. Є певні рекомендації щодо педагогічної технологізації такого процесу, як-от: 1) на початку майстер-класу обов'язковим є фото готового виробу, якому присвячено майстер-клас; 2) важливим є фото інструментів і матеріалів (зручно супроводжувати це фото маркованим списком); 3) основна частина – покроковий детальний опис фото-ілюстрації (у складних етапах вирізняються окремі кроки, котрі ілюструються відповідними фото); 4) список запитань, які часто виникають на майстер-класах з цієї тематики, та список порад і рекомендацій щодо вирішення цих питань; 5) контактні дані для зворотного зв'язку і фото майстра. Останнє – це не просто візитівка, а запрошення на подальше занурення у процес творчості, до участі в більш тривалих навчальних програмах, зокрема з отриманням відповідних дипломів і сертифікатів. Серед таких майстер-класів маємо зразки технологізовані за формою і за змістом.

Не заперечуючи ідею вищеназваних майстер-класів, орієнтованих на освіту дорослих, підкреслимо, що вони мають на меті оволодіння певним процесом, а іноді й проведення змістовного дозвілля. Такі форми можуть навчати дорослих технологічності. Якщо ж очікуваним результатом є досягнення майстерності, то перед освітою дорослих постає інше завдання – через

демонстрацію «розриву» між наявним і новим досвідом підштовхнути особистість до самореалізації та саморозвитку.

Один варіант освіти дорослих, як було продемонстровано вище, – навчання у Майстра. Другий варіант, який убачаємо ефективним, – фестивалі майстер-класів.

Продуктивність фестивалів майстер-класів у заявленому сенсі представляється досяжною в силу двох аспектів: 1) емоційного виміру; 2) синергії ведучих та учасників майстер-класів.

Емоційний аспект відображено в самій назві – фестиваль. Його значення (походить від французького – «свято») – масова святкова подія. Власне зміст поняття «фестиваль» має емоційний складник, що досягається спільною ідеєю здобутків у певних видах творчості та мистецтва, залученням місцевої спільноти, соціальною активністю та взаємодією, що підтверджує досвід проведення фестивалів останніх років.

Серед реалізованих подій варто назвати: міжнародні фестивалі – практичної психології «Тавале» (м. Харків), розвитку особистості «Жизнь как чудо» (м. Київ), арт-терапії (м. Київ, м. Івано-Франківськ), метафор, метафоричних карт і психологічних практик «МАКсимум» (м. Київ), трансформаційних ігор «Інсайт» (м. Київ); всеукраїнські фестивалі – коучингу (м. Київ), розвитку особистості «4 ательє» (м. Львів); фестивалі – «Любовь. Карьера. Деньги» (м. Суми), психології та творчості «Кульбаба» (м. Суми), жіночий фестиваль «Best Woman» (м. Київ), чоловічий фестиваль «Мужик Fest» (м. Київ), сімейний фестиваль «Сім'я Fest» (м. Київ), жіночий фестиваль «Аніма» (м. Вінниця, м. Дніпро, м. Івано-Франківськ, м. Київ, м. Кривий Ріг, м. Львів, м. Миколаїв, м. Одеса, м. Херсон, м. Хмельницький, м. Чернівці, м. Харків) (Рассказова, 2018).

Однак досвід фестивальних практик освіти дорослих ще недостатньо опрацьовано з позицій педагогічної науки. Розроблення потребує відповідна педагогічна технологія. Наразі зрозуміло, що фестиваль повинен мати організаційну структуру й адміністративний апарат. Важливою складовою педагогічної технології фестивалю є використання кількох паралельних «лінійок» майстер-класів, серед яких гості події можуть конструювати власний

освітній маршрут. Коротка самопрезентація ведучих майстер-класів на початку події, анонси та візитівки в інтернет-мережі напередодні фестивалю допомагають у визначенні такого маршруту.

Акцентуємо увагу на необхідності доповнення педагогічної технології фестивалю освіти дорослих етапом вивчення освітніх потреб потенційних учасників. Саме така практика напрацьовується в Миколаєві. Її покладено в основу фестивалю неформальної освіти дорослих «Дизайн людини», ініційованого Центром «Європейська освіта дорослих». Відповідно до виявлених потреб місцевих громадян у зміст фестивалю були включені майстер-класи з фінансової та правової грамотності, навичок безпеки у великому місті, способів успішного управління своїм часом, майстер-класи культурно-мистецького спрямування, а також громадянської активності.

Продуктивність фестивалів в очікуваннях учасників щодо поштовху до навчання для змін, до самореалізації та саморозвитку може бути підвищена, якщо розглядати відповідну педагогічну систему як синергетичну.

За І. А. Зязюном, «синергетичний підхід виводить на перший план такі особливості складних систем, як їх певна хаотичність і водночас здібність до саморозвитку, самоуправління» (Зязюн, 2008). Якщо класична теорія управління передбачає наявність заздалегідь запланованої мети, до якої прагне система, то синергетичний механізм реалізує динаміку, котра не вимагає мети, певна організація виникає спонтанно й ніяк не спрямовується ззовні, хоча й активізується у взаємодії із зовнішнім середовищем. Якщо у класичній теорії управління акцентується саме на управлінні та обміні інформацією, то в синергетиці – на принципах побудови організації, її виникненні, розвитку, самоускладненні (Буданов, 2009). У такий спосіб на перший план виходить самоорганізація в роботі команди ведучих майстер-класів, яких зібрали організатори фестивалю. Так, фестиваль неформальної освіти дорослих «Дизайн людини» в Миколаєві об'єднав понад 40 експертів. Для майстер-класів потрібне єдине адміністрування, але при цьому мають бути створені умови для синергії ведучих майстер-класів і учасників.

Доцільними для синергії ведучих майстер-класів між собою і включення в цей процес учасників є такі умови:

– уникнення чіткого формулювання спільної мети, але

обговорення потреб потенційних учасників і можливостей їх реалізації;

- спільний простір і час, що дає змогу покращити спілкування та зрозуміти ролі й ресурси один одного;
- різноманітність досвіду ведучих і тематики майстер-класів;
- фасилітація, що заохочує різні внески;
- орієнтація на особистість, адже існує небезпека того, що ведучі майстер-класів і команди можуть занадто зосередитись на власному функціонуванні;
- поєднання професіоналів і практиків, запрошених на роль ведучих майстер-класів, має бути достатньо широким, щоб відповідати освітнім потребам потенційних учасників, водночас бути досить вузьким, щоб дати змогу ведучим майстер-класів знайомитися та взаємодіяти один з одним.

Педагогічну технологію в тій частині, у яку безпосередньо включені учасники, складають: відкрите входження їх в освітній процес; вільний вибір освітньої траєкторії за лініями майстер-класів; випробування пропонованих нових видів діяльності; оцінка отриманих емоцій і результатів навчання для змін.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, було застосовано технологічний підхід до розкриття змісту понять «майстер-клас» і «фестиваль майстер-класів» із використанням таких методів дослідження, як аналіз і синтез, аналіз модельних прикладів, аналіз педагогічної системи як синергетичної. Це дало змогу зрозуміти майстер-клас як форму освіти, котра більшою мірою спирається на майстерність того, хто навчає; фестиваль майстер-класів – як форму, де переважає технологічність процесу навчання. Саме в такому розумінні майстер-класи і фестивалі майстер-класів можуть відповідати очікуванням дорослих щодо навчання не лише як форми оволодіння певним новим досвідом і організації змістовного дозвілля, але й як форми навчання для змін і трансформацій, поштовху для розвитку та саморозвитку.

На підставі проведеного аналізу вважаємо за доцільне дослідження в андрагогіці XXI століття процесу саморозвитку особистості в контексті парадигми педагогічної творчості, а також подальше розроблення технологій майстер-класу та фестивалю майстер-класів.

Список використаної літератури

- Буданов, В. Г. (2009). *Методология синергетики в постнеклассической науке и образовании*. Москва: Либроком.
- Зязюн, І. А. (2008). *Філософія педагогічної дії: Монографія*. Черкаси: Вид-во ЧНУ ім. Богдана Хмельницького.
- Зязюн, І. А., Крамущенко, Л. В., Кривонос, І. Ф., Мирошник, О. Г., & Семиченко, В. А. (2008). *Педагогічна майстерність: Підручник*. Київ: СПД Богданова А. М.
- Машуков, А. В. (Сост.) & Обоскалов А. Г. (Ред.). (2007). *Организация и проведение мастер-классов: Метод. реком.* Челябинск.
- Пехота, О. М., Ничкало, Н. Г., Купенко, О. В. (2021). *Технології освіти дорослих: Навч.-метод. посіб.* Миколаїв: Ліон.
- Рассказова, О. Л. (2018). Методичний супровід організації та проведення фестивалів неформальної освіти дорослих. В *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: Зб. наук. пр.* (Вип. 58-59, с. 173-180). Запоріжжя.
- Atwood, M. (2021). *Teaches Creative Writing*. Retrieved from <https://www.masterclass.com/classes/margaret-atwood-teaches-creative-writing>
- Budds, M., & Santana, J. (2003). *The piano master-class of Franz Liszt at Weimar, from 1869 to 1886*. Retrieved from <http://www.uel.br/pos/musica/pages/arquivos/Artigo%20-%20Jailton%20-%20Liszt.pdf>
- Dirkx, J. M. (2001). The power of feelings: Emotion, imagination, and the construction of meaning in adult learning. *New Directions for Adult and Continuing Education*, 89, 63-72. DOI:10.1002/ace.9
- Morgan, D. L. (2007). Paradigms Lost and Pragmatism Regained: Methodological Implications of Combining Qualitative and Quantitative Methods. *Journal of Mixed Methods Research*, 1, 48-76.

Olena Pehota, Olena Kuppenko

A MASTERCLASS IN ADULT EDUCATION: TECHNOLOGY AND SKILLS

The publications of the first quarter of the XXI century talk about the need for creativity, imagination, initiative of an adult. The article examines how masterclasses and festivals of masterclasses are used to develop the relevant qualities. The paper aims to clarify the content of these concepts.

The authors used a technological approach to reveal the meaning of the concepts of 'masterclass' and 'a festival of masterclasses.' The study is based on the provisions of the theory of transformational learning. Master class is understood as a form of organization of adult learning, the essence of which is the learner's skill. According to the analysis result, the festival of masterclasses is characterized as one that relies more on the manufacturability of the learning process.

There are two types of master classes: 1) the ones of technological level, which are designed to help in gaining new experience and in the organization of meaningful leisure for adults; 2) the ones of the skill development level, which through the self-development of the learner, invite to the self-development of the learner.

Emphasis is placed on the expediency of creating conditions for synergies and self-organization of a team of leading master classes in festivals that understand the educational needs of target groups.

It envisages publicity, the presence of an audience that observes the process of interaction between the presenter and the participants of the master class, as well as the festival as a set of masterclasses.

It turns out that in this sense, masterclasses and festivals can meet the expectations of adults to learn not only as a form of learning a new experience and the organization of meaningful leisure but as a form of learning for change and transformation, the impetus to development and self-development. In this way, the paradigm of pedagogical creativity is realized.

Keywords: *adult education; transformational learning; a masterclass; a festival of masterclasses; model example; pedagogical skill; synergetic system.*

References

- Atwood, M. (2021). *Teaches Creative Writing*. Retrieved from <https://www.masterclass.com/classes/margaret-atwood-teaches-creative-writing>
- Budanov, V. G. (2009). *Metodologija sinergetiki v postneklassicheskoj nauke i obrazovanii [Methodology of synergetics in post-classical science and education]*. Moskva: Librokom [in Russian].
- Budds, M., & Santana, J. (2003). *The piano master-class of Franz Liszt at Weimar, from 1869 to 1886*. Retrieved from <http://www.uel.br/pos/musica/pages/arquivos/Artigo%20-%20Jailton%20-%20Liszt.pdf>
- Dirkx, J. M. (2001). The power of feelings: Emotion, imagination, and the construction of meaning in adult learning. *New Directions for Adult and Continuing Education*, 89, 63-72. DOI:10.1002/ace.9
- Mashukov, A. V. (Comp.) & Oboskalov A. G. (Ed.). (2007). *Organizacija i provedenie master-klassov: Metod. rekom. [Methodology of synergetics in post-non-classical science and education: Guidelines]*. Cheljabinsk [in Russian].
- Morgan, D. L. (2007). Paradigms Lost and Pragmatism Regained: Methodological Implications of Combining Qualitative and Quantitative Methods. *Journal of Mixed Methods Research*, 1, 48-76.
- Piekhota, O. M., Nychkalo, N. H., Kupenko, O. V. (2021). *Tekhnologii osvity doroslykh: Navch.-metod. posib. [Adult Education Technologies: Textbook]*. Mykolaiv: Ilion [in Ukrainian].
- Rasskazova, O. L. (2018). *Metodychnyi suprovid orhanizatsii ta provedennia festyvaliv neformalnoi osvity doroslykh [Methodical support of organizing and conducting festivals of non-formal adult education]*. In *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh: Zb. nauk. pr.* (Vol. 58-59, p. 173-180). Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Ziazium, I. A. (2008). *Filosofia pedahohichnoi dii: Monografija [Philosophy of pedagogical action: Monograph]*. Cherkasy: Vyd-vo ChNU im. Bohdana Khmelnytskoho [in Ukrainian].
- Ziazium, I. A., Kramushchenko, L. V., Kryvonos, I. F., Myroshnyk, O. H., & Semychenko, V. A. (2008). *Pedahohichna maisternist: Pidruchnyk [Pedagogical skills: Textbook]*. Kyiv: SPD Bohdanova A. M. [in Ukrainian].

Одержано 18.09.2021 р.